

BARBANTIA

ANUARIO DE ESTUDOS DO BARBANZA

ANO 2025 - Nº 21

Coordinación

Manuel Cartea

Xoán Pastor Rodríguez Santamaría

Revisión Lingüística

Manuel Cartea

Consello directivo

Presidenta: María Xesús Blanco López

Vicepresidenta: María Isabel Santos Davila

Vicepresidenta: Encarna Pego Paz

Secretaria: Milagros Torrado Cespón

Tesoureira: Daniela Martínez Somoza

Vogal: María Dolores Arxóns Álvarez

Vogal: Manuel Cartea Gómez

Vogal: Xesús Laíño Briones Arén

Vogal: Xosé R. Losada Vicente

Vogal: Manuel Mariño del Río

Vogal: Adolfo Muíños Sánchez

Vogal: Antón Riveiro Coello

Vogal: Pilar Sampedro Martínez

Vogal: María Teresa Villaverde Pais

Administración

Xoán Pastor Rodríguez Santamaría

Deseño e maquetaxe

 Vexota

Edita

A. C. Barbantia®

Rúa Poeta Manuel María, s/n

Centro Social

15930 Boiro (A Coruña)

Tlfn.: 981 84 26 35 Fax: 981 84 27 25

http: www.barbantia.gal

www.barbantia.org

www.barbantia.es

Blog: www.cafebarbantia.barbantia.org

www.cafebarbantia.barbantia.es

correo: barbantia@barbantia.es

 @barbantia

 Asociación Cultural Barbantia

 acbarbantia

Imprime

Gráficas Garabal, S.L.

ISSN

1889-0946

Depósito Legal

C-2792-05

5 LIMIAR

X. Ricardo Losada. Licenciado en Filoloxía, profesor e escritor

XII SEMANA DA HISTORIA DE NOIA. AS PORTAS DO MAR

- 13 Cartaz e programa XII Semana da Historia de Noia**
- 15 Noia. As portas do mar**
Xerardo Agrafoxo. Doutor en Prehistoria pola USC, profesor, historiador e escritor
- 23 As Portas do Mar. Escola de Danza OITOS**
Fotografía e texto: Suso Xogaina
Dirección: Verónica García. Profesora, directora artística e coreógrafa da Escola de danza Oitos
- 29 Naufraxios entre a Praia de Testal e a enseada da Barquiña**
Manuel Mariño del Río. Diplomado en Maxisterio, historiador, investigador e escritor
- 35 O salgado do peixe na ría de Muros-Noia. As fábricas dos cataláns**
Santiago Llovo Taboada. Licenciado en Dereito, e investigador
- 51 Cancións inspiradas nos sons do mar**
Esperanza Mara (Soprano, instrumentista, licenciada en música, profesora) e As Lens (Grupo de música profesional: voz, piano, violín, órgano, gaita...)
- 59 A cultura do marisqueo na ría de Muros-Noia**
Guadalupe Jiménez Esquinas. Doutora Internacional pola universidade do País Vasco. Profesora de Antropoloxía da facultade de Filosofía da USC
- 69 Barrios mariñeiros nas vilas atlánticas medievais de Noia e Muros. Permanencias e cambios**
Pedro García Vidal. Doutor en Xeografía Urbana pola USC, investigador profesor e escritor
- 105 Unha travesía entre mar e pedra: a herdanza mariñeira do Portus Apostoli**
Iria Caamaño Franco. Profesora de Socioloxía na Facultade de Turismo da UDC
- 117 Das guerrilleiras exiliadas**
Aurora Marco. Doutora pola USC, catedrática, profesora, investigadora, ensaísta, escritora

- 133 A industria da conserva en Ribeira, 1900-1930**
Daniel Bravo Cores. Doutor, catedrático de Xeografía e Historia, investigador e escritor
- 153 Baixo o monte, discorrendo o río: Notas sobre territorialidade medieval no Barbanza**
Carlos Lixó. Doutor en Historia, investigador, profesor e escritor
- 167 Mulleres na defensa da terra. Unha lectura do conflito agrario das Encrobas (1976-1977) en clave política e de xénero**
María Fernández Blanco. Histagra-CISPAC, USC
- 177 Miguel Rodríguez Bautista (Valladolid 1901-Ribeira 1959). Un prototipo de alcalde falanxista**
Xesús Pérez Besada. Catedrático de Xeografía e Historia, profesor, investigador e escritor
- 185 O Museo. A voz milenaria do patrimonio cultural**
Eme Cartea. Catedrático de Francés, profesor, tradutor e poeta
- 211 Arquitecturas hospitalarias nas vilas da Pobra do Deán e Caramiñal**
Antonio González Millán. Historiador. Director do Museo Valle-Inclán
- 233 As cruces de pedra no Rianxo de Castelao**
Milagros Torrado Cespón. Doutora en Filoloxía inglesa, profesora titular en Ciencias da Educación UNIR e escritora
Roque Brandón Torrado: fotógrafo
- 249 A CRMH do Barbanza na defensa da verdade**
Néstor Sieira. Membro da directiva da CRMH do Barbanza
- 257 A Escola Primaria en Corrubedo**
Francisco Sánchez Fraga
- 285 Os artistas do exilio republicano galego**
Xoán Pastor Rodríguez Santamaría. Licenciado en Filoloxía Galego-portuguesa e en Filoloxía Hispánica. Director do Museo do Gravado e Artes, investigador e escritor

297 Roteiro literario: Da metáfora ao oxímoro. Porto do Son

Patricia Torrado Queiruga. Licenciada en Filosofía, máster en museoloxía, escritora e poeta

309 Lembranza dun tradutor. No centenario da morte de Vaamonde Lores

Román Arén. Licenciado pola USC, profesor, investigador e escritor

319 Música para o país pequeniño. Bibliografía e guías

Pilar Sampedro. Profesora do ES. Especialista en Literatura infanto-xuvenil e escritora

TEATRO

339 Fochankas City

Carme Villar. Licenciada en Xestión Cultural e Ciencias da Comunicación. Xornalista, escritora e fotógrafa

AIRES DE FÓRA

347 Discurso de Calgaco

Margot Fernández. Licenciada en Linguas Clásicas pola USC e profesora no IES Espiñeira de Boiro

355 Os outros da guerra. Soldados da república, de Dorothy Parker

Jorge Ramos García. Tradutor

BARBANTIA ANO XXI

367 BARBANTIA. BALANCE ANUAL

Pastor Rodríguez. Coordinador de Barbantia

411 RELACIÓN DE SOCIAS/SOCIOS

A cultura do marisqueo
na ría de Muros-Noia

Guadalupe Jiménez Esquinas

*Doutora Internacional pola universidade do País Vasco
Profesora de Antropoloxía da facultade de Filosofía da USC*

INTRODUCCIÓN

Este capítulo deriva dun traballo de documentación e investigación sobre o marisqueo na ría de Muros-Noia e a súa relación coa categoría de Patrimonio Cultural Inmaterial (PCI). Esta investigación foi impulsada polas confrarías de pescadores de Muros, Noia, Portosín e Porto do Son, os concellos da ría, e contou co apoio do GALP Costa Sostible. O obxectivo destas institucións era impulsar un proceso de patrimonialización na procura dunha serie de accións que garantan a sustentabilidade e viabilidade do marisqueo en tanto que actividade social e cultural, fomentando o seu coidado por parte das comunidades, e asegurar así a súa sustentabilidade tamén no futuro.

A súa metodoloxía foi etnográfica, o método de investigación característico da antropoloxía social, contando con observación participante, diarios de campo, entrevistas en profundidade, fotografías, e a triangulación con outra bibliografía, documentos e datos estatísticos. A investigación foi desenvolvida entre os meses de abril e agosto do 2021, nun contexto marcado pola pandemia da COVID-19.

Como resultado da investigación publicouse un informe titulado “Cultura do Marisqueo na ría de Muros-Noia”¹ orientado a servir como documentación e apoio para que as organizacións máis próximas ao marisqueo puidesen candidatar-se a algunha figura de protección dentro da categoría do PCI. Neste sentido, o informe comeza explicando algunhas novidades que a categoría do PCI introduce respecto a outras definicións clásicas do patrimonio.

Destaca, en primeiro lugar, pola súa proximidade á definición de cultura que se fai dende a antropoloxía, entendéndose por patrimonio non tanto os bens materiais, monumentais ou arqueolóxicos senón tamén as prácticas culturais, expresións, coñecementos e técnicas. Outro aspecto a destacar é a relevancia que consiguen as comunidades no recoñecemento do seu patrimonio, pois son as que adquiren tamén o compromiso da súa salvagarda no futuro. Así, tamén destaca este tipo de patrimonio pola súa carga democratizante, co seu compromiso cos dereitos humanos, a igualdade e a sustentabilidade.

Cómpre salientar entón que na categoría de PCI prescinde dos criterios de antigüidade ou historicidade que se requirían nunha concepción clásica do patrimonio. Neste caso, o máis salientable do PCI é que ten que estar vivo no presente, froito das transformacións e adaptacións que fai a sociedade. No caso do marisqueo, destaca por ser unha actividade cunha gran densidade histórica, que sufriu cambios e grandes renovacións, mais que segue con plena vixencia, xogando tanto no pasado como no presente un papel crucial na configuración da ría de Muros-Noia e da xente que a habita.

1 <https://hdl.handle.net/10347/39117>

A HISTORIA DO MARISQUEO E OS NESGOS CIENTÍFICOS

A nivel histórico, os recursos pesqueiros e marisqueiros xogaron un papel importante dende o paleolítico e o mesolítico, especialmente nas comunidades costeiras (Bejega García, 2015; Cuadrado Martín, 2016; Yesner et al., 1980). Existen evidencias científicas da súa explotación dende o pasado remoto, mais estes estudos non suscitaron demasiado interese, froito quizais dunha escasa valoración social e, no caso do marisqueo, pola súa vinculación coa feminidade. Isto é, por unha serie de nesgos científicos que pasarei a detallar a continuación.

Se tratamos de imaxinarnos como eran as sociedades humanas no noso pasado máis afastado, a maioría estarán dominadas polo que chamamos a "hipótese terrestre". Na maioría das imaxes predomina unha paisaxe

terrestre e represéntanse imaxes de caza e recolección, pois a nivel científico tamén se defendía que os recursos pesqueiros e marisqueiros non foron unha fonte de alimentación prioritaria para as persoas e que foron explotados relativamente tarde na historia (Erlandson et. Al, 2010). As evidencias existentes foron habitualmente interpretadas como sinal dunha escasa valoración por parte das comunidades humanas, unha fonte de alimentación "de segunda categoría", ou como mero complemento da actividade cazadora-recolectora (Calo, 1996: 26; Cuadrado Martín, 2016).

Con todo, foi a partir dos anos oitenta cando se evidenciou que esta hipótese era pouco plausible ao seren unha especie que habita nun planeta no que o 75% da súa superficie é auga, se produciron numerosos movementos migratorios a través de ríos e mares, e que somos unha especie omnívora (Erlandson, 2001; Erlandson et. Al., 2010). Dende o punto

de vista nutricional, o valor do marisco non está tanto na súa achega calórica, senón na de proteínas, minerais, vitaminas D e E, e certos carbohidratos, polo que na súa combinación con vexetais ou graxas animais resulta moi equilibrado (Cuadrado Martín, 2016; Erlandson, 2001; Yesner et al., 1980).

Mais, a diferenza doutros recursos terrestres, os mariscos teñen certas vantaxes engadidas: fácil acceso, alta dispoñibilidade, constancia no tempo, rapidez na reprodución, amais de presentarse agrupados e condensados en zonas e, por tanto, seren unha fonte de alimentación bastante regular e previsible (Cuadrado Martín, 2016; Yesner et al., 1980).

A diferenza da caza maior, o marisqueo require unha tecnoloxía relativamente sinxela, podendo mesmo recollese coas mans, e ter un risco baixo (Erlandson, 2001). Isto ten moitas vantaxes pois pode ser extraído na práctica por calquera membro da sociedade independentemente do seu xénero, idade ou forza física, o que permite a participación de homes, mulleres, nenos/as ou persoas maiores. As estratexias de subsistencia máis diversificadas e que inclúen a todos os membros da sociedade son tamén as que máis garanten a supervivencia e inciden no reparto máis equilibrado do poder.

A recolección, os recursos marisqueiros e a caza de pezas menores cumpriron historicamente un papel fundamental cando outros recursos escaseaban. Como sostén Hayden et al (1982), ata a actualidade evidénciase que, en períodos de necesidade e precariedade, aqueles recursos pequenos pero accesibles, constantes e previsibles, convértense nunha opción alimentaria de primeira magnitude. Por que, entón, o marisqueo foi unha actividade escasamente analizada e valorada a pesar da súa relevancia para as comunidades costeiras e as vantaxes alimentarias que supón?

Ata hai poucas décadas non se priorizou o estudo sistemático a nivel arqueolóxico e histórico dos restos vencellados ao consumo de marisco, desperdicios alimentarios ou vertedoiros (González Gómez de Agüero et al., 2019). O nesgo androcéntrico na análise histórica e científica privilexiou aspectos vencellados á monumentalidade, as guerras, o poder ou a vida pública fronte a outro tipo de evidencias sobre a vida cotiá, a crianza, a alimentación ou os desperdicios. Dende hai décadas a antropoloxía feminista vén argumentando que as actividades historicamente vencelladas coas mulleres e nenos/as foron consideradas pouco relevantes para o desenvolvemento da nosa especie, non porque fosen pouco importantes senón pola súa asociación coa feminidade (Linton Slocum, 1991).

Así, na historiografía androcéntrica aparece o “mito do home cazador” no que se sobredimensionan aspectos como a caza, a tecnoloxía para matar grandes mamíferos ou as expedicións como os fitos máis relevantes para a evolución humana. Segundo teñen investigado distintas etnoarqueólogas, o marisqueo é unha actividade protagonizada case universalmente, na maioría das sociedades do mundo, por man de obra feminina, infantil

e de persoas anciás, e isto está na base da súa interpretación como algo secundario e escasamente valorado (Erlandson, 2001 y 2010; Moss, 1993).

Con todo, lonxe de ser unha actividade forraxeira ou preeira, o marisqueo tamén precisa de aptitudes cognitivas semellantes á caza como unha intencionalidade previa, procura dos lugares propicios ou estratexias comúns. A xestión dos recursos marisqueiros require tamén da capacidade de discernir as estacións, conveniencia das distintas especies, cando o seu consumo pode ser un risco, como favorecer o seu crecemento ou como xestionalo de xeito sustentable para non esquilmalos.

Estamos diante dun complexo sistema de costumes, crenzas, posturas éticas e saberes que Berkes et. Al. (2000: 1252) definen como "coñecemento ecolóxico tradicional": coñecementos locais sobre o medio ambiente que os grupos humanos desenvolven e transmiten xeracionalmente, moitas veces impulsados por crises de recursos provocadas pola sobre explotación. A importancia destes coñecementos ecolóxicos tradicionais e a explotación sustentable e artesanal dos recursos marisqueiros foron tamén escasamente recoñecidos. Trátase por tanto dunha actividade feminizada e, polo tanto, desde a prehistoria e ata a actualidade déuselle moi pouco valor a pesar da súa relevancia (Moss, 1993).

O MARISQUEO NA RÍA DE MUROS-NOIA

As observacións feitas no anterior apartado sobre os nesgos científicos ao redor do marisqueo tamén son aplicables ao seu estudo nesta ría, xa que está ausente de moita bibliografía sobre a historia, a pesca ou mesmo dos refraneiros.

Existen evidencias da explotación de moluscos bivalvos nos cuncheiros de castros galaicos e galaicorromanos como os de Queiruga e Baroña (Bejega García, 2015; Vázquez Varela e Rodríguez López, 1999). Co avance da romanización, estes recursos non so serviron para o autoconsumo senón tamén para a súa comercialización. Tamén comezamos a ter documentación escrita e xacementos datados na época medieval e moderna que evidencian a explotación dalgúns mariscos moi valorados polas elites sociais, especialmente eclesiástica, como son as ostras e vieiras.

Tal foi o interese das ostras que tamén comezamos a ver na documentación de época moderna recomendacións, sancións, prohibicións e normativas que regulaban a recolección, comercio, e o propio oficio de ostreiro (Ferreira Priegue, 1998; González Gómez de Agüero et al., 2015). En canto ao resto de bivalvos, nos xacementos de época moderna evidéncianse exemplares de tamaños medios e grandes, o que apunta cara a unha selección e xestión sustentable dos recursos, respectando os ciclos reprodutivos (González Gómez de Agüero et al., 2015).

Así, na meirande parte da historia desta ría, vemos como o marisqueo de moluscos bivalvos menos apreciados polas elites

(berberecho, ameixa, longueirón, mexillón, caramuxos etc.) foi unha actividade marxinal que apenas entrou nun modelo de explotación e comercialización, manexándose no marco da economía informal (Pardellas de Blas, 1988: 86), xestionándose dende o coñecemento ecolóxico tradicional, e vencellado a mulleres, homes, nenos/as e persoas maiores. Podemos tamén falar dunha invisibilización e minusvaloración histórica das actividades marisqueiras, especialmente do marisqueo a pé, que ten que ver coa segregación ocupacional en función do xénero, coa idea do complemento salarial na economía familiar ou, incluso, do “non traballo. Como contaba a presidenta da agrupación de mariscadoras de Muros:

Ser mariscadora era o peor do peor. Era unha cousa moi baixa. Como se non tiveses outra cousa que facer. Era un complemento. Ser mariscadora xa nunca foi un oficio. Os homes tiñan un oficio, e elas, como complemento ao soldo do home, ían mariscar. Ás veces traían ese diñeiro, ás veces marisco para comer na casa. A xente que ía mariscar era a xente máis pobre, a que menos recursos tiña. Facíano para ir mercar uns zapatos, os libros

dos nenos, e non ía no soldo do home
(Adela Lestón, AU004 07/05/2021)

Con todo, semella tamén plausible que o feito de que os moluscos bivalvos permanecesen maioritariamente no marco da economía do autoconsumo permitiu que estes recursos se mantivesen dentro dos coñecementos ecolóxicos tradicionais e a renovación biolóxica dos recursos, a diferenza de ostras e vieiras.

Tanto a bibliografía como as persoas entrevistadas coinciden no feito de que, ao redor dos anos cincuenta, cambiou o valor social do marisco, pasando de ser considerado unha comida “de pobres”, alimento para as zonas costeiras en épocas de carestía ou incluso como fertilizante para a terra, para pasar a considerarse propio das elites, un produto caro e un signo de distinción. A aparición da industria conserveira contribuíu a esta transformación, non só cualitativa senón tamén cuantitativa, pois saíu do marco da economía caseira para a venda das industrias elaboradas (Pardellas de Blas, 1988). Esta industria sacou tamén proveito do feito de que esta actividade non estivese regulada senón identificada como un traballo informal, complementario e moi feminizado (Broullón Acuña, 2010: 380). En palabras dunha das entrevistadas, historiadora e ex-mariscadora:

O marisqueo a partir dos cincuenta é unha cousa distinta. Antes o marisco era comida de pobres, e traballo de pobres [...] A partir dos 50 as conserveiras empezaron a traballar o marisco e aumentaron os prezos [...] Iso era o marisqueo antes, o traballo dos pobres, dos que non tiñan, mulleres solteiras, fillos de viúvas. Coma Josefa, "viúva dun vivo", como dicía Rosalía, que ía levar o marisco á montaña, non llo compraban a cambio de cartos, senón de troco. Esa señora dicía que o marisco lle sacou moita fame a ela e aos seus fillos. Non só a ela, a moita xente (Concepción Sande, AU003 06/05/2021).

Entre a década dos cincuenta e os noventa, o marisqueo situouse nun novo marco de relacións capitalistas de acumulación e obtención do máximo beneficio, que provocará profundas transformacións. A explotación dos mariscos nestas décadas carecía dunha racionalidade baseada na sustentabilidade ou no respecto ás condicións laborais, primándose a produtividade e a rendibilidade por enriba da reposición dos recursos e os coñecementos ecolóxicos tradicionais, e antes de que se dese un marco regulatorio do traballo.

Perante esta situación, as confrarías e colectivos de mariscadoras foron facendo algúns intentos de regulación da profesión a través dalgunhas estratexias como carnés ou pasavantes (Sande Noya, 2018). Mais, o cambio

máis significativo na profesionalización do marisqueo a pé produciuse entre os anos 1995 e 2002, cunha serie de transformacións a nivel legislativo, formativo e organizativo. Esta serie de cambios transformaron unha actividade informal, feminizada e marxinal nun marco de sobre explotación “nunha profesión regulada, con recoñecemento e protección” (Marugán Pintos, 2012: 82).

O obxectivo das persoas impulsoras deste proceso era non só a profesionalización, senón tamén a autonomía financeira, técnica e de xestión das agrupacións de mariscadoras (Santasmarias, 2010: 27). Deste xeito, as recolectoras convertéronse oficialmente en cultivadoras, pasando dunha lóxica extractiva a unha lóxica de responsabilidade cos recursos, coa sustentabilidade económica social, así como co protagonismo das propias mariscadoras. Moitas autoras destacan entre os beneficios deste proceso a propia organización, empoderamento e creación de agrupacións de mariscadoras que redundou nunha maior concienciación e, como resultado, unha maior valoración da súa profesión (Martínez García, 2017; Martínez-García, 2019).

Segundo coinciden moitas das persoas entrevistadas, na actualidade o marisqueo conseguiu converterse nun traballo digno, cunhas condicións socioeconómicas aceptables, aínda que, por suposto, non exentas de mellora.

CONCLUSIÓNS

Aínda que poida resultar estraño, na argumentación empregada no informe para a vinculación do marisqueo cunha figura do Patrimonio Cultural Inmaterial, a profesionalización do marisqueo foi o principal argumento

esgrimido pola miña banda, xa que isto é precisamente o que garante a sustentabilidade dunha práctica a nivel social e cultural, e tivo un impacto moi importante na “profundización democrática” (Martínez-García, 2019). Trátase dun dos mellores exemplos da nosa historia recente de loita pola igualdade e de mellora dos dereitos de todo o colectivo de profesionais do mar.

A mellora das condicións socioprofesionais do marisqueo na ría de Muros-Noia é a maior garantía para a súa salvagarda como Patrimonio Cultural Inmaterial, por ser un colectivo que foi quen de transformar unha práctica tanto cultural como económica desprezada cara ao seu recoñecemento social e legal, organizado na xestión dos recursos, que tratan de amortecer os posibles efectos perniciosos da sobre explotación, que loitan por unhas condicións laborais dignas, e que dispón dunha certa autonomía política.

En relación, pois, ao PCI, cómpre destacar que, a pesar da invisibilidade e minusvaloración histórica do marisqueo, na actualidade trátase dunha actividade viva e en plena vivencia, que dá traballo directo a unhas 2000 persoas, e onde as/os profesionais son a peza chave para garantir a súa salvagarda no futuro, sempre tendo en conta a sustentabilidade medioambiental, pero tamén social e económica deste territorio.

BIBLIOGRAFÍA

- Bejega García, V. 2015. El marisqueo en el noroeste de la Península Ibérica durante la Edad del hierro y la época romana. Tesis doctoral, Universidad de León. DOI: <http://dx.doi.org/10.18002/10612/5126>
- Berkes, F. et. Al. 2000. Rediscovery Of Traditional Ecological Knowledge As Adaptive

Management. *Ecological Applications*, 10: 1251-1262. DOI: [https://doi.org/10.1890/1051-0761\(2000\)010\[1251:ROTEKA\]2.0](https://doi.org/10.1890/1051-0761(2000)010[1251:ROTEKA]2.0).

CO;2

Broullón Acuña, E. 2010. Culturas marítimas y relaciones de poder. La trayectoria del marisqueo a pie en las Rías Bajas gallegas. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 57 (123): 375-399. DOI: <https://doi.org/10.3989/ceg.2010.v57.i123.84>

Calo, F. 1996. *Xentes do mar. Traballos, tradición e costumes*. A Nosa Terra. Vigo.

Cuadrado Martín, L. B. 2016. Medios y recursos acuáticos en los homínidos premodernos: planteamiento, semántica y el caso paradigmático de los mariscos. *Onoba. Revista de Arqueología y Antigüedad* 4: 197-214.

Erlandson, J. M. 2001. The Archaeology of Aquatic Adaptations: Paradigms for a New Millennium. *Journal of Archaeological Research*, 9 (4): 287-350. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1013062712695>

Erlandson, J. M. et. Al. 2010. Archaeology meets marine ecology: the antiquity of maritime cultures and human impacts on marine fisheries and ecosystems. *Annual Review of Marine Science*, 2: 231-251.

Ferreira Priegue, E. M. 1998. *O desenvolvemento da actividade pesqueira desde a alta idade media ó século XVII*. USC. Santiago de Compostela.

González Gómez de Agüero, E. et. al. 2019. Fish-and Shellmiddens from Galicia (Northwest Spain): Reflections upon a Neglected Coastal Cultural Heritage from the Iberian Peninsula. *Humanities*, 8 (2): 1-13. DOI: <https://doi.org/10.3390/h8020085>

Hayden, B., et. Al. 1982. Research and Development in the Stone Age: Technological Transitions among Hunter-Gatherers [and Comments and Reply]. *Current Anthropology*, 22(5): 519-548.

Linton Slocum, S. 1991. La mujer recolectora: sesgos machistas en antropología. En O. Harris y K. Young (Eds.), *Antropología y Feminismo*. Cátedra. Madrid, 35-46.

Martínez García, P. 2017. Democratizando el mar con perspectiva de género. El proceso de

profesionalización de las mariscadoras a pie en Galicia. *Política y Sociedad*, 54 (2): 365-386.

Martínez-García, P. 2019. Cuando las mujeres acceden al poder. Discriminaciones y resistencias en las comunidades marineras. *Feminismo/s*, 33: 171-196. DOI: <https://doi.org/10.14198/fem.2019.33.07>

Marugán Pintos, B. 2012. La organización de las mariscadoras como agentes de transformación social. *Em Debate* (7): 82-106. DOI: <https://doi.org/10.5007/1980-3532.2012n7p82>

Moss, M. L. 1993. Shellfish, Gender, and Status on the Northwest Coast: Reconciling Archeological, Ethnographic, and Ethnohistorical Records of the Tlingit. *American Anthropologist*, 95(3): 631-652.

Pardellas de Blas, X. 1988. O cambio no sistema económico das comunidades mariscadoras. En Consellería de Pesca da Xunta de Galicia (Ed.), *Coloquio de etnografía marítima*, Museo do Pobo Galego. Noia, 85-92.

Sande Noya, C. 2018. *Mariscadoras e campesiñas na ría de Muros-Noia*. Noia: GALP Costa Sostible.

Santasmarinas, P. 2010. Proceso de profesionalización das mariscadoras. *Andaina. Revista galega de pensamento feminista*, 54: 24-28.

Vázquez Varela, J. M. et. Al. 1999. El aprovechamiento de los recursos marinos en la prehistoria y la antigüedad de Galicia. *Boletín del Museo Provincial de Lugo*, 9: 335-366.

Yesner, D. R. et. Al. 1980. Maritime Hunter-Gatherers: Ecology and Prehistory [and Comments and Reply]. *Current Anth*

NOTA DE AGRADECEMENTO

As fotos deste traballo foron cedidas por Adelo Freire Gandarela, secretario da Confraría de Pescadores San Bartolomeu de Noia